

"וכמעשה שהיה"

תקציר

מאמר זה עוסק באחת התופעות המעניינות בספרות התלמודית:

בכמה מקומות, העוסקים בענייני-אגדה, לאחר היגד כל שהוא – התלמוד אומר: "וכמעשה שהיה" או ביטוי דומה, והמעשה לא נתפרש בתלמוד. רש"י ומפרשים אחרים מפרטים אותם, ולפעמים הם מעשים מורכבים מרובי-אירועים. נראה, שבתקופת עריכת התלמוד היו מעשים אלו ידועים לכל, ודי היה ברמז, אך כעבור מאות שנים היו המפרשים צריכים לפרשם.

שאלת-המחקר היא מהם צינורות המסירה, שבאמצעותם הועברו אותן מסורות שבע"פ?

אנו טוענים במאמר, כי יש להבחין בין חכמי-ארצות-האיסלם לבין חכמי-אירופה: חכמי-המזרח עמדו בקשרים הדוקים עם גאוני-בבל, ובצינור ישיר זה קיבלו מהם את אותן מסורות שבעל-פה. לעומת זאת, קשה יותר לחשוף את צינורות-המסירה, שבאמצעותם קיבלו רש"י וחכמי-המערב את ידיעותיהם. לאלה לא היו קשרים ישירים עם גאוני-בבל, ולכן יש לעשות מאמץ רציני – כדי לחשוף את צינורות-המסירה הסמויים.

תחום מחקר מרתק זה עומד רק בתחילתו.

מילות-מפתח: עריכת-המשנה; עריכת-התלמוד; איגרת-רב שריא גאון; ספר "הערוד"; שאילתות דרב אחאי; גאוני-בבל; "ספר המפתח למנועלי התלמוד"; "חיבור יפה מהישועה"; לוליינוס ופפוס; ברוריה, אשת רבי מאיר; מקשלות-שועלים.

הקדמה

מאמר זה מבקש לזרוע אור על אחת התופעות הספרותיות המעניינות בסוגיות התלמוד הבבלי. יש, שבסוגיות, העוסקות בדברי-הלכה או במאמרים בענייני-אגדה – באים עורכי-התלמוד לגבות אותה הלכה או אותה מימרת אגדה במעשה, שהיה ידוע לעורכי הסוגיה. פעמים נזכר המעשה רק בדרך רמז בפתחה: "וכמעשה שהיה" או בפתחה: "וכמעשה ד...". וכדומה, ופעמים הובא בסתם, בלא שנתפרש במקומו. ניתן להניח, כי המעשה הנרמז היה ידוע יפה גם לעורכי-הסוגיות וגם לשומעים, ודי היה ברמז מסוג זה, כדי שידעו מה היו פרטי-המעשה.

כדי לעמוד על תופעה זו על בוריה – עלינו לנסות ולהבין את דרכי-הלימוד וההוראה בתקופתם של חכמי-התלמוד ואף מאות שנים לאחר מכן. שיטות אלו היו שונות במהותן מדרכי-הלימוד

ומשיטות-ההוראה המקובלות בימינו. חיבור-המשנה (בלי להיכנס לוויכוח בין הקדמונים וכן בין החוקרים החדשים, אם נכתבה המשנה או רק נערכה וסודרה) ועריכת התלמוד – לא הקנו לאלה מעמד של ספרי-לימוד, שהחכמים ותלמידיהם לומדים מתוכם. במשך מאות שנים היה לימודם של חכמי-התלמוד, הסבוראים והגאונים, ואף של הראשונים בראשית ימי הביניים – לימוד בעל-פה.

די, אם נזכיר כאן את עדותו של רב שרירא גאון באיגרתו: "ודכתיבתון כיצד נכתבה המשנה ונכתב התלמוד? תלמוד ומשנה – לא אכתבין, אלא תרוצי איתרצו, וזהירין רבנן למיגרס על-פה, אבל מן נוסחי לא, דאמרינן: דברים שבעל-פה – אי אתה רשאי לאומרן בכתב וכו'.¹ ודעה זו, שגם אחר עריכת התלמוד המשיכו ללמדו על-פה, מביע בבחירות רבה ר' יהודה אלברצלוני בספר-היצירה שחיבר, וזו לשונו:²

"נסתם התלמוד ומסרוהו בסתימתו על-פה, כל ישיבה – לשיבה, וכל חכמי דור ודור, מקצתו כתוב, ומקצתו – על-פה מימי הראשונים ההם". ובתמצית, בלשונו של רב נסים גאון, בהקדמתו לספר המפתח למנעולי התלמוד:³ "ואותם אשר כתבוהו – גורסין אותו בעל-פה". וגם באשכנז וצרפת, לפני גזרות תתנ"ו, היה עיקר לימודם בעל-פה, וגם על כך מצויות בידינו עדויות לא מעטות.⁴

בשיטת-לימוד שכזאת אין להתפלא, שמשרצו האמוראים להזכיר בדבריהם מעשה, שהיה ידוע לכול בזמנם, ושהייתה לו נגיעה ישירה או עקיפה לנושא המדובר – לא מצאו צורך לפרט, אלא הסתפקו ברמיזה עליו בלשון: "וכמעשה שהיה" או: "וכמעשה ד...". הם הניחו, ובזמנם ודאי, שהייתה הנחתם נכונה, כי המעשה שאליו נתכוונו היה ידוע לכול.

הבעיה התעוררה בדורות מאוחרים יותר, כשהמסורות בעל-פה מימי התלמוד נתעמעמו והלכו, ולא היה ברור ללומדים מהו אותו מעשה שאליו רמזו. אנו עדים לכך שמסוף תקופת הגאונים ראו פרשני-התלמוד, ובמיוחד – רש"י, צורך לפרש את אותם מעשים סתומים.

במאמר זה נציג כמה דוגמאות של מעשים, שנרמזו בתלמוד ונתפרשו ברש"י ובמקורות אחרים.⁵ נצביע על מעשים מסוגים שונים:

יש מהם, שפירוט המעשה – מקורו במסורת החיה בעל-פה, שנמסרה מפי הגאונים; יש מהם,

1. **איגרת רב שרירא גאון**, מהדורת ב"מ לוי, חיפה תרפ"א, נוסח צרפת, עמ' 71-72. וראו שם בעמ' 42 הערה ב, שלדעת לוי, אותה פסקה חשודה, "כי מעט איזה תוספאה מוצאה". ולא ברור מהו הבסיס לחשדו זה: האם בשל כך שנראה, לכאורה, מדבריו כאן, שהמשנה לא נכתבה, בעוד הוא עצמו אומר שהמשנה נכתבה? והלא בנקל אפשר לתרץ זאת בכך שכונתו לומר, שהמשנה והתלמוד לא נכתבו – כדי ללמוד מתוכם, אלא המשיכו ללמד על-פה. ולעניין שאלת כתיבת המשנה – ראו במאמרו של ר' ש אברמסון, 'כתיבת המשנה (על דעת גאונים וראשונים)', ר' בונפיל, מ' בן-ששון, י' הקר (עורכים), **תרבות וזהבה בתולדות ישראל בימי-הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 27-52, שהביא את דעות הקדמונים בעניין כתיבת המשנה ומסיק, "שלא היו שתי שיטות בעניין כתיבת המשנה בידי רבי, אלא שיטה אחת הייתה להם והיא שרבי לא כתב את המשנה על ספר כדי שילמדו ממנו אלא כתבה להיוותה שמורה ולימד אותה בעל-פה".
2. ר' יהודה אלברצלוני, **ספר היצירה**, ברלין תרמ"ה, עמ' 187.
3. נדפסה בש"ס ווילנא בראש מסכת ברכות.
4. ראו דברו של ר' מנחם המאירי **במבוא למסכת אבות**, מהדורת רש"י הבלין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 126-127.
5. על מעשים, שנתפרשו בפירושו של רש"י לתלמוד, כתב ל' לנדאו: 'סיפור רש"י הנדפס בתלמוד הבללי', י' בלידשטיין, ע' יסוף וי' שלמון (עורכים), **אשל באר-שבע: מחקרים במדעי היהדות מוקדשים לזכר נחמיה אלוני**, ג, באר-שבע תשמ"ו, עמ' 117-101. מאמר זה נכתב מתוך גישה של "התבוננות כוללת מן הבחינה הספרותית" (כדברי הכותב בעמ' 101), והוא דן בצורות הספרותיות שבכל סיפור ומנתה אותן. גישתו המיוחדת של הכותב היא, שאפשר למצוא הד למוטיבים אלה באישיות ובמאורעות-זמנו של רש"י עצמו (שם, עמ' 117). מטרת מאמרנו – אחרת, והיא לחשוף את מקורותיהם הקדומים של הסיפורים הסתומים שנתפרשו ברש"י ואת הצינורות, שבאמצעותם עברו סיפורים אלו מתקופת התלמוד והגאונים – אל רש"י ואל פירושו.

שפירוט המעשה – מקורו באחד המדרשים או הספרים שבספרות הבת-תלמודית, ויש מהם, שהמקור נעלם מאתנו לגמרי.

1. מעשה רב פפא – ברכות דף ח ע"ב (וכן פסחים קיב ע"ב)

...אמר להו רבא לבניה⁶: כשאתם חותכין בשר, אל תחתכו על גב היד⁷ וכו' וְאֵל תשבו על מטת ארמית. איכא דאמרי: לא תגנו (=אל תשכבו לישון) בלא ק"ש. ואיכא דאמרי וכו' ואיכא דאמרי: ארמית ממש, ומשום מעשה דרב פפא. [ומכאן ואילך נמצא רק בברכות, ובפסחים – ליתא] דרב פפא אזל לגבי ארמית. הוציאה לו מטה ואמרה לו: שב. אמר לה: איני יושב, עד שתגביהו את המטה (=המצעים, המכסים את המיטה). הגביהו את המטה – ומצאו שם תינוק מת. מכאן אמרו חכמים: אסור לישב על מטת ארמית.

בפירוש הנדפס במסכת ברכות בשולי-הדף בשם "רב נסים גאון"⁸ הובא המעשה הזה בתוספת פרטים:

ארמית: דרב פפא הייתה לו מלוה אצל גוי. אמר, כיון שדחקו רב פפא במלוה שלו, רצה הגוי לעשות לו עלילה במרמה – כדי להנצל בה מן התביעה שלו. מה עשה? נטל תינוק אחד קטן מת והשכיבו על מטה שלו וכסהו בבגדים, כדי שלא ירגיש בו אדם ואמר לו, לרב פפא: בא עמי לביתי, ואני נוטן לך את שיש לך אצלי. הלך אצלו ונכנס לביתו. אמר לו הגוי: שֵׁב לך על המטה. נתן עיניו רב פפא בדברים, שהיו על המטה, קודם שישב עליה, ומצא (את) התינוק המת מוטמן בתוך הבגדים והרגיש הדברים שרצה להתעולל עליו עלילות בְּרָשָׁע. ומאותה עעה אסרו חכמים לישב על מטה ארמית מפני כן.

דברים דומים כתבו ר' חננאל (בפירושו לפסחים קיב ע"ב) ור' נתן מרומי, בעל "הערוך" (בערך "ארם"), אך לפנינו חשובים ביותר הם דבריו של רבנו ניסים בסוף אותה פסקה: "וזה המעשה בקבלה הוא אצלי מרבי, אדוננו הרב הקדוש רבי חושיאל⁹ ריש בי רבנן ז"ל ולתחיה, וגם מצאתי אותו בתשובות הגאונים כמו כן"¹⁰.

לפנינו אפוא עדותו של רב נסים גאון, שאת פרטי "מעשה דרב פפא" קיבל מרבנו חושיאל (הוא אביו של רבנו חננאל). סביר להניח, כי לרבנו חושיאל הגיע המעשה בקבלה בעל-פה מפי הגאונים. זהו צינור-מסירה ישיר, וקל ונוח לעקוב אחריו, שכן רבנו חושיאל, בנו, רבנו חננאל, וכן רב נסים גאון – כולם מחכמי קירואן הם, ואלה היו בקשרים קבועים עם גאוני-בבל, והרבה מתשובות

6. ובפסחים קיב ע"ב הנוסח הוא "ד' דברים צוה רבינו הקדוש את בנו". וראו בערך 'אדם', **ערוך השלם**, א, עמ' רצ, שהחכם רח"י קאהוט הביא את גרסתו של ר"ח שם, שאין גורסים "הקדוש", אלא רק: "רבינו", והוא עצמו מעדיף לגרוס: "רב", או "רבא", ובכך מתורצת קושיית רנ"ג קורנל בספרו **בית נתן** ("שינויי נוסחאות ממסכת ברכות" וז"ל תרי"ד) שהקשה: כיצד היה יכול רבינו הקדוש לצוות לבנו דבר, על סמך מעשה, שאירע לרב פפא אחרי דורות רבים?

7. גרסת הערוך בערך "ארם" (שם): "אל תחתכו בשר על פיסת היד".

8. והוא מועתק מספרו של רב נסים גאון מקירואן, **ספר המפתח למנועולי התלמוד**, מהדורת י' גאלדענטהאל, וינה 1847, עמ' יג.

9. אברמסון דייק בקריאת המקור הערבי ותיקן: "רבינו חושיאל מעלמי [=מורי]. ראה תרגומו של ביטוי זה במבוא לספרו **רב נסים גאון: חמשה ספרים**, ירושליה תשכ"ה, עמ' כד] ריש רבנן זל' לב' ולתחיה" (רב נסים גאון, עמ' 13, הערה 7)

10. את דבריו רב נסים גאון הביא ב"מ לוין **באוצר הגאונים**, א: מסכת ברכות, חיפה תרפ"ה, עמ' 21-22.

הגאונים (ואולי רובן) – אליהם נשלחו.¹¹

עניין אחד, הנובע מדברי רב נסים גאון, קשור בראש ובראשונה לשאלת נוסח הטקסט בתלמוד. ברור לגמרי, שלפניו בטקסט התלמוד היו רק: "וא"ד ארמית ממש, וכמעשה דרב פפא", ותו – לא. כל הדברים האחרים שבספרים שלנו, שבהם פורט המעשה ("דרב פפא אזל לגבי ארמית" וכו'), לא היו בגוף הטקסט, אלא תוספת של מעתיקים היא, ואפשר, שהייתה רשומה בגיליון הספר ונכנסה פנימה. וראייה לכך היא, שבכת"י מינכן נמצא המעשה (בכמה שינויי-גרסה), כשהוא מוקף בשני חצאי אריח, ובגיליון כת"י מינכן נכתב: "אינו מלשון התלמוד, ופירוש הוא". למסקנה זו, שפירוט המעשה אינו מגוף התלמוד, אלא תוספת – הגיעו ר' נ"י רבינוביץ בדק"ס לברכות וח"י קאהוט בערוך השלם (ערך ארס). עדותו של רב נסים גאון, שאת פרטי המעשה קיבל מרבנו חושיאל, מאשרת את ההנחה הזאת. ומאחר שהמעשה לא פורט בתלמוד, הוצרכו רש"י במסכת ברכות,¹² הרשב"ם בפירושו לפסחים¹³ והראב"ן בספרו אבן-העזר¹⁴ לספר אותו לפרטיו.

ועוד עניין מסתבר מדברי רב נסים גאון, והוא הנוגע לעיקר מאמר זה:

דרכם של האמוראים הייתה לרמוז למעשים, שבזמנם היו ידועים לכול. דרך זו נבעה, כאמור, מדרכי-הלימוד וההוראה בימי האמוראים והגאונים, שהיו מבוססות על לימוד בעל-פה גם אחרי חתימת התלמוד. אלא שבדורות מאוחרים יותר, כשהמסורות שבעל-פה מימות חכמי-התלמוד נתעמעמו והלכו, כבר לא היו פרטי-המעשים ידועים ללומדים. חכמי-קירואן, שהחשובים ביניהם היו רבנו חושיאל ובנו, רבנו חננאל, רב נסים גאון ואביו, ר' יעקב – עמדו בקשרים הדוקים ביותר, יותר מבכל מרכז תורה אחר, עם גאוני-בבל, ואליהם הועברו המסורות בעל-פה מפי הגאונים. ערוץ זה של מסורה מגאוני-בבל לחכמי-קירואן – גלוי לעין וקל לזיהוי. קשה יותר לזהות את הערוץ, שבאמצעותו הגיעו מסורות-הגאונים אל חכמי-צרפת ואשכנז הראשונים, ומהם – אל רש"י. כנראה, רש"י לא הכיר את פירושיהם של הגאונים, ואפילו לא – את פירושי רב שרירא גאון ורב האי גאון הסמוכים לזמנו¹⁵ (אותם פירושים, ששרידים מהם פורסמו בחלקים שונים של אוצר-הגאונים של ב"מ לוי). לעומת זאת, כמה מתשובותיהם עמדו לפני רש"י.¹⁶ אף אין להניח, שרש"י הכיר את פירוש רבנו חננאל,¹⁷ וספק, אם הכיר את ספר הערוך של ר' נתן מרומי, בן-זמנו.¹⁸

ערוץ אפשרי להעברת מסורותיהם של גאוני-בבל אל חכמי-צרפת ואשכנז הראשונים הוא יצירתו

11. על זיקתו העמוקה של רב נסים גאון אל גאוני-בבל ואל תורתם – ראו דבריו של אברמסון (לעיל הערה 9), במבוא עמ' ל-לג. וכדאי להביא משפט אחד מדבריו, אשר בו הוא מבליט זיקה זו (עמ' לג): "כל דברי רבינו נסים משופעים בדברי הגאונים ולא להינם אמרו עליו שדבריו מקובלים מפי הגאונים. וכן כתב בעל ספר העיטור (ספר העיטור, כתיבת גיטין ושטרות, דפוס לבוב, דף ה ע"ג, מהדורת ר' מאיר יונה, דף נ"ז ע"ב): 'ורבנו נסים השיב בקבלה כן מפי הגאונים'. ולא עוד אלא שרבים מן הראשונים צירפו את הכינוי 'גאון' לשמו".

12. ד"ה מעשה דרב פפא.

13. קיב ע"ב ד"ה איכא דאמרי.

14. ר' אליעזר בן נתן ממגנצא, אבן העזר, מהדורת ש' אלבק, וורשא תרס"ה, סימן קלד.

15. על כך – ראו דבריו של א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 220.

16. ראו שם, הערה 288.

17. שאלה זו נידונה בהרחבה בספרות-המחקר, וראו ביבליוגרפיה על כך – אצל גרוסמן (שם), עמ' 247 הערה 391.

18. מסקנתו של אברמסון היא: "רש"י לא השתמש בערוך" [אברמסון (לעיל הערה 9)], ודעה דומה הביע י' פרנקל בספרו דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ם, עמ' 2, הערה 5: רש"י לא הכיר את הערוך, וברלינר הוכיח, שמבחינה כרונולוגית – לא ייתכן שהכירו.

הספרותית של ר' יוסף טוב עלם, שחי בצרפת דור אחד בערך לפני רש"י (באמצע המאה האחת עשרה).

על הערכת מפעלו הספרותי של חכם קדמון זה – כותב אברהם גרוסמן: ¹⁹ "ר' יוסף טוב עלם] עשה לתכלית זו (=הפצת תורתם של גאוני-בבל) יותר מכל חכם אחר בזמנו".²⁰ ואמנם חלק גדול מיצירתו הספרותית הוקדש לכינוס תורתם של גאוני-בבל, ויש עדויות,²¹ שעסק במו-ידיו בהעתקת יצירותיהם של הגאונים. ייתכן אפוא, שבאמצעותו עברו גם קבלותיהם שבעל-פה של הגאונים אל חכמי-אירופה.

2. מעשה חולדה ובור – תענית דף ח ע"א

אמר ר' אמי: אין גשמים יורדים אלא בשביל בעלי-אמנה, שנאמר וכו'.

ואמר ר' אמי: ²² בָּא וְרָאָה כְּמָה גְדוּלִים בְּעַל־אִמְנָה! מְנַיִן? מְחוּלְדָה וְבוּר: וְמָה הַמְאֲמִין בְּחוּלְדָה וְבוּר – כֵּךְ, הַמְאֲמִין בְּהַקְב"ה – עֲאֲכוּ"כ.

מעשה "חולדה ובור" שנרמז כאן – לא נתפרש בגמרא, וכנראה, היה ידוע לכול. המיוחס לרש"י שם²³ פירש את המעשה וציין בפתיחה: "מצוי הוא באגדה".

מעשה בבחור אחד, שנתן אמונתו (=הבטחתו) לריבה אחת שישאנה. אמרה: מי מעיד? והיה שם בור אחד וחולדה אחת. אמר הבחור: בור וחולדה – עדים בדבר.

לימים עבר על אמונתו ונשא אחרת והוליד שני בנים: אחד נפל לבור ומת, ואחד נשכתו חולדה ומת. אמרה לו אשתו: מה מעשה הוא זה, שבנינו מתים במיתה משונה? ואמר לה: כך וכך היה המעשה.

ביתר אריכות מובא המעשה בתוספות שם: ²⁴

מעשה היה בנערה אחת, שהייתה רוצה לילך לבית אביה, והיה בור בדרך – ונפלה, ובא בחור אחד ואמר: אם אני אעליך, תנשאי לי? אמרה לו: הן! ונשבעו ביניהן, שהוא לא ישא אשה אחרת, והיא לא תנשא לאיש אחר. ואמרו: מי מעיד בינינו? והייתה חולדה אחת הולכת לפני הבור, ואמרו: אָלוּ שְׁנַיִם: בור וחולדה יהיו עדים בינינו. והלכו לדרכם. והיא עמדה בשבועתה והוא נשא אשה אחרת וילדה בן. באת (=באה) חולדה – ונשכתו ומת, וילדה בן שני – ונפל לבור ומת. אמרה לו אשתו: מה זה המעשה שהגיע לנו, שלא כשאר בני אדם? נזכר

19. גרוסמן (לעיל הערה 15), עמ' 73.

20. וראו שם בעמ' 73-75 דוגמאות, עד כמה הרבו חכמי צרפת וגרמניה שאחי רש"י לצטט את דברי הגאונים מתוך העתקותיו של ר' יוסף טוב עלם.

21. ראו גרוסמן (שם), עמ' 74.

22. בערך 'חלד', ערוך השלם, ג, עמ' 395, הגרסה: "א"ר חנינא", וכך הוא בכת"י מינכן. ראו ר' נ"נ ראבינוויטץ, דקדוקי סופרים, מינכן 1868, אות ר'.

23. תענית דף ח ע"א ד"ה מחולדה ובור. על הפירוש לתענית המיוחס לרש"י – ראו מחקריו של ד' הלבני ואחרים, המוזכרים אצל גרוסמן (לעיל הערה 15), עמ' 216, הערה 275.

24. תוספות ד"ה בחולדה ובור. על התוספות לתענית – ראו דבריו של א"א אורבך, בעלי התוספות⁵, ירושלים תשמ"ו, עמ' 615-616, הכותב, שהן תוספות מאוחרות ונערכו, כנראה, במאה הארבע עשרה.

השבועה וסיפר לאשתו כל המעשה. אמרה לו: אם כן חזור וקחנה! וכתב לה גט, והלך ונשא את הבתולה. והיינו דאמרי: המאמין בבור וחולדה שהעמידו עֲדוּתָן. הפרטים היתרים של הסיפור בתוספות, שאינם נמצאים ברש"י, מורים, כי בעלי-התוספות לתענית לא שאבו את הסיפור מן הפירוש המיוחס לרש"י, אלא ממקור אחר.²⁵ בערוך ערך חלד, הובא סיפור זה בהרחבה רבה ובתוספת פרטים מרובים:²⁶

א"ר חנינא: בא וראה, כמה גדולים בעלי-אמנה. מנא לן? מחולדה ובור: ומה המאמין בחולדה ובור – כך, המאמין בהקב"ה – על אחת כמה וכמה!

פי' מעשה בנערה, שהייתה הולכת לבית אביה והייתה מקושטת בכלי-כסף וזהב וגם יפת-תואר²⁷ ותעתה בדרך והלכה בלא יישוב. כיון שהגיע חצי יום, צמאה ולא [הייתה] לה לוייה (בני-לוויה בדרך). ראתה באר, וחבל של דלי תלוי עליה. אחזה בחבל ונשתלשה וירדה [לבאר]. לאחר ששתה (=ששתתה), בקשה לעלות ולא יכלה, הייתה בוכה וצועקת. עבר עליה אדם אחד ושמע קולה ועמד על הבאר והציץ בה, ולא היה יכול להבחין [לה]. אמר לה: מי את, מבני-אדם או מבני-המזיקין? אמרה לו מבני-אדם אני. אמר לה: שמא מן הרוחות את ומתנכרת עלי? א"ל לאו. אמר לה: השבעי לי, שמבני אדם את.²⁸ נשבעה לו. אמר לה: מה טיבך? סיפרה לו כל המעשה. אמר לה: אם אני מעלך, תנשאי לי? אמרה לו: הין (=הן)! העלה (אותה). כיון שהעלה, ביקש להיזקק לה מיד. אמרה לו: מאיזה עם אתה? אמר לה: מישראל אני, וממקום פלוני אני, וכהן [אני]. אמרה לו: אף אני [ממקום פלוני] ממשפחת פלוני, בני-אדם ידועים ונקובי-שם. אמרה לו: עם קדוש כמותך, שבחר בך הקב"ה וקידשך מכל ישראל,²⁹ אתה מבקש לעשות כבהמה בלא כתובה ובלא קדושין? בוא אחרי אצל אבי ואמי, ואני מתארסת לך. נתנו ברית זה לזו וזו לזה. אמר לה: מי יהיה עד ביני וביניך (=ובינך)! והייתה חולדה אחת עוברת כנגדן. אמרה לו: השמים וחולדה זו ובאר זה יהיו עדים, שאין אנו מכזבים זה בזה. הלכו כל אחד לדרכו. ואותה הנערה עמדה באמונתה, וכל מי שהיה תבעה (=תובעה להינשא לו), הייתה ממאנת עליו. כיון שהחזיקו בה, התחילה לנהוג עצמה כשוטה וְנִכְפָּה ומקרעת בגדיה ובגדי כל מי שהיה נוגע בה, עד שנמנעו בני אדם ממנה. והיא הייתה משמרת בריתה לאותו האיש, והוא כיון שעבר מכנגד-פניה, תקפו יצרו ושכח והלך לעירו ונפנה למלאכתו ונשא אשה ונתעברה וילדה בן זכר. כשהגיע (הבן) לגי' חדשים – חנקתו חולדה. ועוד נתעברה וילדה זכר – ונפל לבור. אמרה לו אשתו: אם בדרך כל אדם היו מתים בניך, הייתי אומרת צידוק-הדין; עכשיו, שמתו מיתה משונה – אין זה בלא דבר (=סיבה). אלא סַפֵּר לי מה מעשיך. גילה לה כל המעשה, נתגרשה ממנו. אמרה לו: לך אצל חלקך, שנתן לך

25. בשל העובדה, כי התוספות לתענית מאוחרות – קיימת אפשרות, כי התוספות לקחו את פרטי הסיפור מן הערוך, כפי שיתבאר להלן. ואכן יש דמיון בפרטים בין הסיפור בערוך ובין התוספות.

26. 'חלד' (לעיל הערה 22), עמ' 395. וכן סופר המעשה בספרו של ר' יצחק לאמפרונטי, **פחד יצחק**, ירושלים 1970, ערך: "בעלי-אמנה".

27. בעין-יעקב לתענית, שציטט את הסיפור מן הערוך, השמיט את התיבות "וגם יפת תואר". ואולי לא היו מילים אלו בערוך שהיה בידו.

28. בעין-יעקב, שם: השבעי לי שתזדקקי עמי.

29. בעין-יעקב, שם: שבחר בך הקב"ה מכל ישראל.

הקב"ה. הלך ושאל (עליה) בְּעִיָּהּ. אמרו לו: נכפת (=נכפית) היא: כל מי שתובע (=שתובעה) – כך וכך עושה לו. הלך אצל אביה, [סיפר] לו כל המעשה. אמר לו: אני מקבל כל מום שבה. העמיד עליו עדים, בא אצלה, התחילה לעשות כמנהגה. סיפר לה מעשה חולדה ובור. אמרה לו: אף³⁰ אני בבריתי עמדתי. מיד נתישבה דעתן ופרו ורבו בבנים ובנכסים, ועליה אמר הכתוב (תהלים קא, ו): עֵינֵי – בנאמני ארץ וכו'.³¹

אין לנו מקור ידוע קודם לזמנם של רש"י והערוך, שבו פורט מעשה זה, והדעת נותנת, שאף מעשה זה הגיע לערוך ולרש"י – מקבלת הגאונים,³² אף-על-פי שבמקרה זה דרכי המסירה של פרטי-הסיפור נעלמו מאתנו. ולפי דרכנו, למדנו, שבימי-האמוראים, חכמי-התלמוד, היו מעשים, שהיו כה ידועים בעם, שהיה די להזכירם ברמז, ורק בתקופה מאורחת יותר – ראו הגאונים צורך למוסרם בעל-פה. מסורת זו נמשכה והלכה במשך הדורות, עד שנקבעה לראשונה בכתב בספר הערוך ובמיוחס לרש"י ובתוספות.³³

3. מעשה הרוגי לוד – תענית דף יח ע"ב

[בסוגית הגמרא שם דנים בבעיה: על אילו ימים בחודש אדר נאמר, שמותרים בהספד ובתענית].

...ואלא בני ארביסר וקא קרי ליה בתריסר, יום טוריינוס הוא וכו' יום טוריינוס גופיה בטוליה בטלוהו, הואיל ונהרגו בו שמעיה ואחיה אחיו³⁴ וכו' מאי טוריינוס?

אמרו: כשבקש טוריינוס להרוג את לוליינוס ופפוס אחיו בלודקיא, אמר להם: אם מעמו של חנניה מישאל ועזריה אתם, יבוא אלהיכם ויציל אתכם מידי, כדרך שהציל את חנניה, מישאל ועזריה מידי נבוכדנצר. אמרו לו: חנניה, מישאל ועזריה – צדיקים גמורין היו, וראויין ליעשות להן נס. ונבוכדנצר מלך הגון היה, וראוי לעשות נס על ידו. ואותו רשע – הדיוט הוא, ואינו ראוי לעשות נס על ידו, ואנו נתחייבנו כליה למקום וכו'.

אף-על-פי כן הרגן מיד.

אמרו: לא זזו משם, עד שבאו דיופלי (=זוג שליחים) מרומי ופצעו את מוחו בגזירין (של עץ).

בסוגיה נזכרו אפוא שני מעשי הרג של שני זוגות אחים: הראשון הוא הריגתם של שמעיה ואחיה,

30. בעין-יעקב שם ליתא מילת אף.

31. על מעשה חולדה ובור לגרסאותיו השונות – ראו נ' זוהר, 'סיפור חולדה ובור בספרות ההשכלה', בקורת ופרשנות, 30 (תשנ"ד), עמ' 155-121. פלק משער, כי סיפור זה של חולדה ובור הוא שגרם שבאשכנז הקדומה נתנו תוקף רב, כמעט מיסטי, להתחייבויות של שידוכין משני הצדדים, שלא להפר אותם כמעט בשום מקרה. ראו ז' פלק, נישואין וגירושין, ירושלים תשכ"ב, עמ' 86.

32. זוהי דעתו של ח"י קאהוט, 'ארם', ערוך השלם, ג, עמ' 395.

33. המעשה המסופר בערוך הובא גם בידי ב"מ לוין (ערוך), אוצר הגאונים, ה: תענית, ירושלים תרצ"ג, חלק הפירושים, עמ' 57.

34. בכת"י מינכן ליתא למילת: אחיו, אלא רק: שמעיה ואחיה. אך ח"י קאהוט, 'הרג', ערוך השלם, ג, עמ' רל"ט – גורס, שמעיה ואחיו, וכן הוא במגן אבות להרשב"ץ ס"ב מ"ז, וכן הוא ברש"י דפוס פיזרו. ראו דקדוקי סופרים לתענית אות ת'. שינויי-הנוסח הללו נובעים מכך, שבכמה ספרים היה: "ואחר" יש שפתחו: ואחיו, ויש שפתחו: ואחיה. ויש שגרסו את שניהם.

והשני הוא הריגתם של לוליינוס ופפוס. הסיפורים על התקופה שבה נהרגו ונסיבות הריגתם אינם ברורים.

בנוגע לשמיעיה ואחיה – במיוחד לרש"י שם³⁵ כתוב כך:

ד"ה שמעיה ואחיה, חסידים היו, ולא פירש מי הם, דאותו שאכלו האריה – עידו היה, ולא שמעיה.³⁶

ועל לוליינוס ופפוס אחיו כתב כך:

ד"ה לוליינוס ופפוס אחיו צדיקים גמורים היו

ד"ה בלודקיא הוא לוד, והיינו דאמרין בכל דוכתא: הרוגי-לוד – אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן בגן-עדן.

ויש אומרין, שנהרגו על בתו של מלך, שנמצאת (=שנמצאה) הרוגה, ואמרו: היהודים הרגוה, וגזרו גזירה על שונאיהן של ישראל (=עם ישראל), ועמדו אלו (=פפוס ולוליינוס) ופדו את ישראל ואמרו: אנו הרגנוה! והרג המלך לאלו בלבד.

"הרוגי-לוד" נזכרו עוד בשני מקומות בתלמוד: בפסחים נ"א ובבא בתרא י"ב.

"ושמעתי, שהיו אומרים: הרוגי-מלכות – אין אדם יכול לעמוד במחיצתן [...]

מאן נינהו? אילימא ר"ע וחבירו וכו', אלא הרוגי לוד."

בשני המקומות קשר רש"י את הריגתם של הרוגי-לוד עם בת-המלך שנהרגה:³⁷ בפסחים – בסתם, ובבבא בתרא הזכיר, שהיו אלו לוליינוס ופפוס שהרגם טריינוס, וכפי שכתוב במיוחד לרש"י לתענית.

לעומת זאת, שונה לגמרי הוא פירושו של הערוך:³⁸

ושמעתי שהיו אומרים: הרוגי-מלכות – אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן וכו' עד שני אחין דלוד. פי' נמצאת בת-קיסר הרוגה, וביקשו להרוג כל יהודי (=את כל היהודים) בשבילה. ואמרו הם: אנו הרגנוה! כדי להציל כל ישראל, ונהרגו הם, והם שמעיה ואחיה, שנהרגו ב"ב אדר – כדמפורש בפרק סדר תעניות אלו כיצד, טוריינוס גופה בטלי בטלוח, הואיל ונהרגו בו שמעיה ואחיו" וכו'.

נמצא, שר' נתן מרומי, בעל הערוך, מייחס את הביטוי "הרוגי-לוד" לשמעיה ולאחיה, שנזכרו

35. תענית יח ע"ב ד"ה שמעיה ואחיה.

36. דבריו סתומים במקצת, ולא ברור למה קשר לכאן את עניין עידו שאכלו האריה. ופירש המהרש"א בחידושי-אגדות שלו, שמצינו נביא בשם שמעיה, שהיה נביא-ה' בימי ירבעם בן נבט בבית ראשון, והוא נזכר בספר מלכים א' יב, כב ובספר דה"י יב, ה, ואילו בספר מלכים א' בפרק יג מסופר על איש-האלוהים מיהודה, שנשלח אל ירבעם ונצטווה שלא לאכול לחם ושלא לשתות מים במקום הזה, ועבר על הציווי ונענש, שמצאו אריה והמיתו. היה אפשר לחשוב, שאותו "איש האלהים", שלא נזכר שמו, הוא שמעיה הנביא, שנזכר בפרק הקודם, אך הגמרא בסנהדרין פט ע"ב אומרת, שאותו נביא – עידו היה שמו (כנראה, על סמך פסוק בדה"י"ב יב, טו: "ודברי רחבעם וכו' כתובים בדברי שמעיה הנביא ועדו החוזה"). ולא שמעיה. ואילו היה שמעיה זה שנהרג בידי הארי, היה אולי אפשר לפרש, ששמעיה ואחיה הנזכרים כאן הכוונה לאותו מעשה, אך באמת מי שנהרג הוא עידו, ולא שמעיה. לכן, על כורחנו, שמעיה ואחיה (א: אחיו, ראו הערה 33) הם אנשים אחרים, שלא פירש מי הם. זהו תוכן פירושו של מהרש"א, אך עדיין העניין אינו מחוור די-צורך.

37. בפסחים כ ע"א ד"ה הרוגי לוד ובבבא בתרא י ע"ב ד"ה הרוגי לוד.

38. 'הרג' (לעיל הערה 34), עמ' רלה-רלט.

במסכת תענית ושנהרגו ב"ב באדר, ולא לוליינוס ופפוס שנהרגו בלודקיא.³⁹
בהערותיו לערוך – מפנה ח"י קאהוט את תשומת-לבנו לכך שכפירושו של הערוך – פירש גם רבנו חננאל בפסחים נ"ע"א, ומדברי הערוך נראה, שהעתיק מילה במילה מפירוש הר"ח.
וזו לשון רבנו חננאל שם:

“... אלא שני אחים, שהיו בלוד, בשעה שנמצאת בת-קיסר הרוגה וכו' ואמר שני האחים: אנו הרגנוה! כדי להציל כל ישראל ונהרגו הן”.

ובעל הערוך, כשהעתיק את פירושו של ר"ח, העתיק גם את גרסתו בגמרא:
...ושמעתי, שהיו אומרים: הרוגי-מלכות – אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן וכו' עד שני אחין דלוד” (ובפירושו ר"ח: “שני אחין שהיו בלוד”), ואילו גרסת-הדפוסים שלנו היא: “אלא הרוגי-לוד”.

וגם עיקר הפירוש שמביא הערוך מתאים במדויק לפירוש רבנו חננאל.
ואם-כן, מקורו של פירוש זה, ש”הרוגי לוד” הם שני האחים, שהיו בלוד והצילו את ישראל, כשנהרגה בת-הקיסר (ולא לוליינוס ופפוס, שנהרגו בידי טריינוס) – בדברי רבנו חננאל. ומסתבר, שאף כאן שאב פירושו זה ממסורת-הגאונים בעל-פה, שהייתה ידועה בעירו, קירואן, וממנו הגיע הפירוש אל רבי נתן מרומי, שאמר, ששני האחים מלוד הם שמעיה ואחיו.
לעומת זאת, לגבי המעשה של לוליינוס ופפוס שנהרגו בלודקיא – יש בידינו מקורות לכך מספרות חז”ל:

מקור אחד נמצא בתורת כהנים פרשת אמור:⁴⁰ “...ולא תחללו את שם קדשי, ונקדשתי בתוך בני ישראל. מְסוֹר עֲצַמְךָ וְקַדְשֵׁךָ שְׁמִי [...] וכשתפס מריינוס את פפוס ואת לוליינוס אחיו בלודקיא” וכו’.

המקור השני, בשינויים קלים – במסכת שמחות.⁴¹

4. מעשה ברוריה – עבודה זרה יח ע"א-ע"ב

ברוריה, דביתהו דר' מאיר – ברתייה דר' חנניא בן תרדיון הוואי [=ברוריה אשתו של ר' מאיר הייתה, בתו של ר' חנניא בן תרדיון הייתה]. אמרה ליה: זילא בי מילתא דיתבא אחתאי בקובה של זונות [=אמרה לו: זילות היא עבורי, שיושבת אחותי בקובה של זונות] (שכך נענש ר' חנינא בן תרדיון, כשהוציא והו לשריפה, שתהא בתו יושבת בקובה של זונות. והלך ר' מאיר וסיכן עצמו והצליח לפדותה) וכו' קם ערק אתא לבבל [=קם וברח ובא לבבל]. איכא דאמרי: מהאי מעשה, ואיכא דאמרי: ממעשה דברוריה.

“מעשה דברוריה” לא נתפרש בתלמוד, וכנראה, בזמנם היה ידוע לכל:
רש"י שם פירש את המעשה כך: “שפעם אחת לגלגה על שאמרו חכמים (קדושין דף פ ע"ב): נשים

39. ויש לשים לב לדמיון השמות לוד-לודקיא (כמובן, הם מקומות שונים לחלוטין), אך במיוחד לרש"י לתענית כותב: “בלודקיא – היא לוד” וכו’.

40. תורת כהנים, מהדורת א"ה וויס, ווינן 1862, אמור, פרשה ח פרק ט דף צט ע"ב.

41. מסכת שמחות פרק ח (במהדורת ראם-וילנא).

– דעתן קלות עליהן. ואמר לה: חייך, סופך להודות לדבריהם! וצויה לאחד מתלמידיו לנסותה לדבר עבירה והפציר בה ימים רבים עד שנתרצית, וכשנדדע לה, חנקה עצמה, וערק ר' מאיר משום כיסופא (=בושה)". ולא הבהיר רש"י מהו המקור, שממנו שאב את המעשה הזה.

מעשה זה של ברוריה על-פי המסופר ברש"י עורר פולמוס בספרות-המחקר:

לדברי א' היימן,⁴² "בא מעשה זה ללמדנו, עד כמה צדקו רבותינו, כשאמרו במשנה (סוטה פרק ג משנה ד): 'כל המלמד את בתו תורה – כאילו מלמדה תפלות'. ברוריה התחילה להתגאות בגאון תורתה ולגלגה על דברי חז"ל על מי שאמרו: 'נשים – דעתן קלות'. ור' מאיר, שהיו חביבים עליו דברי רבותיו יותר מגופו ונפשו ונפש בני ביתו, ביקש אחד מתלמידיו לנסותה לדבר עבירה וכו' ובזה הראה ר' מאיר את צדקת חז"ל". כלומר: אין אשה יכולה ללמוד תורה, ואם תעשה כן, תשכח את תפקידיה המסורתיים, וסופה שתעוות דרכיה.⁴³

מסקנותיו של ד' בויארין קיצוניות עוד יותר:

"אחות אחת הפכה למופת של התנהגות נשית ראויה, מפני שלא למדה תורה – בהתאם לדברי ר' אליעזר,⁴⁴ וכך לא באה לידי תפלות. האחות השניה מתה כפרוצה, מפני שהפרה את הטאבו, נכנעה לפיתוי ולמדה תורה [...]. ההשערה שלי היא, שסיפור ברוריה נוצר בתור הצד האפל של סיפור האחות [...] שישנו קשר בל יינתק בין לימוד תורה לנשים והתפרקות המבנה המונגמי".⁴⁵

א' גרוסמן דן במסקנותיהם של שני החוקרים הנזכרים ומסתייג מהן בחריפות, ובמיוחד – מזו של בויארין.⁴⁶

מבחינה עניינית הוא מעיד על הקושי הגדול במעשה זה על-פי פירושו של רש"י: כיצד הרשה ר' מאיר לעצמו להציע לתלמידו לנסות ולפתות את ברוריה, והרי בכך נמצא עובר על "ולפני עור לא תתן מכשול"?⁴⁷ ואילו מן הבחינה המתודולוגית עומד קושי אחר: מאחר שהכול נשען על פירושו של רש"י ל"מעשה ברוריה", ואין אנו יודיעם מהו המקור, שממנו שאב רש"י את פירושו זה, שמא קיימת מסורת אחרת, המספרת את סיפור ברוריה באופן שונה?

גרוסמן מפנה למסורת, שמוסר רב נסים גאון בספרו חיבור יפה מהישועה.⁴⁸

במסורתו של רב נסים מסופר על בריחה משותפת של ר' מאיר ואשתו לבבל ("לקח ר' מאיר אשתו וכל מה שהיה לו ועבר אל עראק") מפחד השלטון, לאחר שהבריח את אחות אשתו. ובמסורת זו אין זכר לכך שר' מאיר ביקש את אחד מתלמידיו לפתות את אשתו, וכן אין זכר לכך שברוריה חנקה עצמה.

מסתבר, שבמעשה זה, כמו במעשים הקודמים שנידונו במאמר זה, מסורתו של רב נסים גאון מן הגאונים הגיעה אליו מכוח הקשרים ההדוקים שלו ושל מרכז-התורה בקירואן, עם גאוני-בבל

42. א' הימן, **תולדות תנאים ואמוראים**, לונדון תר"ע, עמ' 295.

43. חומר נוסף על תפיסה זו של "קלות-דעתן" של נשים ואי-יכולתן ללמוד תורה בתפיסות חז"ל וחכמי ימי הביניים – ראו בספרו של א' גרוסמן, **חסידות ומורדות**, ירושלים תשס"א, עמ' 38-39.

44. במשנת סוטה ג, ד: "ר' אליעזר אומר: כל המלמד את בתו תורה – כאלו מלמדה תפלות".

45. ד' בויארין, **הבשר שברוח**, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 183-194.

46. גרוסמן (לעיל הערה 43), עמ' 270-271.

47. שם, בהערה 14.

48. רב נסים גאון, **חיבור יפה מהישועה**, מהדורת ח"ז הירשברג, ירושלים תש"ל, עמ' כט-ל.

ועם תורתם. ומסיבה זו, אם יש לשקול את שתי המסורות, זו של רש"י וזו של רב נסים גאון ולהעמידן זו לעומת זו, נראה, שיש להעדיף את זו של רב נסים.⁴⁹

5. מעשה רב ספרא – מכות דף כג ע"ב – כד ע"א

[דרש רב שמלאי שש מאות ושלש עשרה מצוות נאמרו לו למשה וכו' בא דוד והעמידן על אחת עשרה]. דכתיב: (תהלים טו, א) מזמור לדוד. ה', מי יגור באהלך, מי ישכון בהר קדשך? הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו וכו'. "הולך תמים" – זה אברהם וכו'; "פועל צדק" כגון אבא חלקיה; "ודובר אמת בלבבו" – כגון רב ספרא וכו'.

מעשה רב ספרא שנרמז כאן – לא נתבאר בגמרא, ונתפרט בפירוש הריב"ן⁵⁰ שם ד"ה רב ספרא:

בשאלתות דרב אחאי.⁵¹ והכי הוה עובדא: דרב ספרא היה לו חפץ אחד למכור, ובא אדם אחד לפניו, בשעה שהיה קורא ק"ש ואמר לו: תן לי החפץ בכך וכך דמים. ולא ענהו, מפני שהוא קרא ק"ש. כסבור זה, שלא היה רוצה ליתנו בדמים הללו והוסיף ואמר: תנהו לי בכך וכך יותר. לאחר שסיים ק"ש, אמר לו: טול החפץ בדמים שאמרת בראשונה, שבאותן דמים היה דעתי ליתנם לך.

אך בפירוש הריב"ן, הנמצא בכ"י פרמה,⁵² חסר כל הפירוט, ונכתב שם כך: ד"ה רב ספרא בשאלתות דרב אחאי.

נראה לי, שמשמעות ההבדל בין שני הנוסחים: נוסח הדפוס ונוסח כתב היד, היא, שבזמנו של הריב"ן (שהיה חתנו של רש"י, ופירושו נכתב "לפני רש"י"⁵³ ומפיו), ואף כמאתיים שנה מאוחר יותר הייתה המסורת על מעשה רב פפא חיה וידועה בין החכמים, ודי היה ברמז של ההפניה לדברי רב אחא בשאלתות. לאחר תקופה זו לא היה די ברמז זה, וכיוון שהספר "שאלתות דרב אחאי" לא היה נפוץ כל-כך בין חכמי-אירופה, היה צריך להעתיק מן השאלתות את כל המעשה לפרטיו.

וזה לשון בעל ספר השאלתות:⁵⁴

-
49. זו, כנראה, נטייתו של גרוסמן בדיונו בשאלה זו. וראו הערה 45.
50. פירושו של רש"י למסכת מכות מגיע רק עד דף יש ע"ב ד"ה ה"ג והיכן מזהה. בדפוס ונציה הראשון (רפ-רפג, 1520-1523) כתבו המדפיסים בסוף דיבור זה את ההערה הזאת: "רבינו גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר (דיבור זה ברש"י מסתיים במילים: "רחץ טהור, דטבל ועלה אוכל במעשר") מכאן ואילך לשון תלמידו [וחתנו] ר' יהודה בן נתן". ואכן זו הייתה דרכם של המדפיסים, ואף מעתיקי-כתבי-היד שלפניהם, שבמקום שלא היה לפנייהם פירושו של רש"י – קבעו תחתיו פירוש אחר (ראו, למשל, במסכת בבא בתרא, שפירושו של רש"י היה בידם רק עד דף כט ע"א, ומשם ואילך קבעו את פירושו של הרשב"ם). אך בכת"י פרמה, המכיל את פירושו של רש"י וריב"ן למסכת מכות (ראו בהערה 52), באותו מקום, שבו נפסק פירושו של רש"י, כתוב בסתם: "עד כאן – דברי הרב, מכאן ואילך – דברי תלמיד".
51. **שאלתות דרב אחאי גאון**, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תשכ"א, שאלתא לה, עמ' רנב.
52. פירושו של רש"י למסכת מכות, וכן הריב"ן לסוף המסכת נמצאים גם בכת"י זה, פרמה 3155, הנמצא בספרייה הפלטינית בפרמה. על פי הקטלוג של "המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שע"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים", כת"י זה הוא מן המאה הארבע עשרה (בערך), והוא כתוב בכתביה רבנית ספרדית. נוסח רש"י שבכת"י זה קדום אפוא לנוסח רש"י שבדפוס ונציה הראשון (1520-1523) בערך ב-200 שנה.
53. בביטוי זה מתארים הראשונים את היחס בין פירושי הריב"ן לפירושי רש"י, רבו. ראו, למשל, תשובות מהר"ם מרוטנברג דפוס פראג, סימן שח והגהות מרדכי בבא בתרא סימן תרסה, וכן – ראב"ה, עירובין סימן שפה ("מפי רבו רבינו שלמה").
54. מירסקי (לעיל הערה 51), שאלתא לה, עמ' רנא-רנב.

דמחייבין דבית ישראל למישקל ולמיטרא⁵⁵ בהימנותא וכו'... אלא אפילו גמר בלבו לזבוני ליה, אע"ג דלא אפיק מן פומיה, לא מיתבעי ליה למיהדר ביה, דכתיב: 'הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו' כי הא דרב ספרא הוה ליה ההוא חמרא לזבוני. אתא ההוא גברא ובעיה [מיניה]. הוה קא קרי ק"ש. א"ל מי זבנת לי ניהלי בזוזי פלן? לא הוה אהדר ליה. סבר ליה: ניחא ליה בהכי אטפי ליה וא"ל: יהבת לי נהלי בזוזי פלן? לא אהדר ליה. בתר דאסק א"ל: מן כדי אמרת לי בזמן קדמאה, גמרי בלבי לזבוני לך. הא טופנא לא שקילנא מינך.⁵⁶

מעשה רב ספרא נזכר ברמז גם במסכת בבא בתרא (דף פח ע"א):

...אמר רב הושעיא: הכא בירא-שמים עסקינן, כגון רב ספרא דקיים בנפשיה: 'ודובר אמת בלבבו'.

ובפירוש הרשב"ם שם⁵⁷ פירט את הסיפור, כפי שמוספר בשאליות, אך בלא הזכרת המקור בשאליות.

ודברים דומים כתובים בפירוש, הקרוי "רבינו גרשם", אך שהוא, למעשה, פירוש "חכמי מגנצא", שהיה מקובל בישיבות אשכנז בדורו של רבנו גרשם ובדור רבותיו של רש"י.⁵⁸

שאלה בפני עצמה היא (והיא חורגת מתחומו של מאמר זה), עד כמה היה הספר "שאליות דרב אחאי" ידוע ונפוץ בין חכמי צרפת ואשכנז הראשונים, ועד כמה השתמשו בו רש"י ותלמידיו. די לנו כעת, אם נאמר, שאמנם אין רש"י מביא מן "השאליות" באותה תכיפות, שבה הוא מביא מן "הלכות גדולות", למשל, אך מכל מקום, יש בדברי רש"י לא מעט הבאות ממנו, ונמצא, שהכיר היטב ספר זה.⁵⁹

ראינו אפוא דוגמה נוספת של מעשה (דבר ספרא), שבזמן חכמי התלמוד היה, כנראה, ידוע לכול, ודי היה באזכור "מעשה דרב ספרא", כדי שהכול ידעו מהו המעשה. לאחר דורות האמוראים נתעמעמה המסורת, והמעשה נכתב לפרטיו בספר "שאליות דרב אחאי", וממנו הגיע אל הריב"ן (וכנראה, אל רש"י לפניו) ואל הרשב"ם. בזמנו של הריב"ן די היה באזכור המקור "בשאליות דרב אחאי", כדי שפרטי המעשה ייזכרו, ובתקופה מאוחרת יותר הוכנסו פרטי-המעשה לגוף פירושו של הריב"ן.

55. ולפי זה צריך לתקן את הנוסח שבמסכת מכות יא ע"ב: "לא הוה קא ידע למישקל ולמיטרה" וכו' וצ"ל: "למטרא" כמו בשאליות (וראו דק"ס שם) או: "למיטרי" כמו בכת"י פרמה 2155, שנמצא בו פירש"י למסכת מכות.

56. ראו בפירושו של הנצי"ב, **העמק שאלה**, במהדורת "שאליות דרב אחאי גאון" שההדיר (מהדורה זו נדפסה מחדש, ירושלים תשט"ו), עמ' רלה, שמבחין בין הביטויים: "גמר בלבו" ו"כך היה בדעתי ליתנו לך". וראו גם ביאורים והערות במנחת שמואל במהדורתו של ש"ק מירסקי, שעמד על כך שהריב"ן (ואף הרשב"ם, שדבריו יוזכרו להלן) השמיטו את העובדה, שהיה מדובר בעסקה של מכירת חמור, והוא כותב, בדרך השערה, שמה השם "חמרא", ניתן, כידוע, להתפרש בשתי משמעויות. לעומת זאת, בפירוש רבנו גרשם לבבא בתרא (ראו להלן) מזכיר את הפרט הזה: "כדרב ספרא, שהיה לו חמור למכור".

57. בבא בתרא דף פח ע"א ד"ה רב ספרא.

58. על "פירושי מגנצא" – ראו דברי א' גרוסמן, **חכמי אשכנז הראשונים**², ירושלים תשמ"ט, עמ' 165-174.

59. ראו על כך בדברי הנצי"ב בהקדמתו למהדורת השאליות שההדיר (עם פירושו העמק שאלה) הנקראת "פתח העמק" אות ז, ע"ב. וראו גם במאמרו של ד' גולניקין, 'שאליות דרב אחאי כנינוי להלכות קצובות', **קרית ספר**, סב (תשמ"ה-תשמ"ט), עמ' 435, הערה 22, המונה תשע הבאות של השאליות בפירוש רש"י לתלמוד, וחמישים ושתיים – בתוספות.

6. מְשָׁלוֹת-שׁוֹעִלִים – סנהדרין דף לח ע"ב – לט ע"א

הדוגמה שלהן היא מעשה שנרמז, ובפירושו קיימות שתי מסורות שונות: מסורת רש"י ומסורת הגאונים:

...ואמר רבי יוחנן: ג' מאות⁶⁰ משלות שועלים⁶¹ היו לו, לר' מאיר, ואנו – אין לנו אלא שלש⁶²: "אבות יאכלו בוסר, ושיני בנים⁶³ תקהינה" (יחז' יח, ב); "מאזני-צדק אבני-צדק" (ויקרא יט, לו); "צדיק מצרה נחלץ, ויבוא רשע תחתיו" (משלי יא, ח)⁶⁴.

רש"י בפירושו מאחד את שלושת הפסוקים למשל אחד:

ד"ה אבות יאכלו בוסר.

משל הוא, שרימה השועל את הזאב ליכנס לחצר היהודים בערב-שבת ולתקן עמהם צורכי-סעודה ויאכל עמהם בשבת. וכשבא ליכנס, חָבְרו עליו במקלות. בא (הזאב) להרוג את השועל. אמר לו (השועל): לא הלקוך אלא בשביל אביך, שפעם אחת התחיל לסייען בסעודה ואכל את כל נתח טוב. אמר לו: ובשביל אבא אני לוקה? אמר לו: הן, האבות יאכלו בוסר וכו'. אבל בוא ואראך מקום לאכול ולשבוע. בא לו על (=ליד) הבאר, ועל שפתו מוטל עץ – והחבל מושכב עליו, ובשני ראשי החבל – שני דליים קשורים. נכנס השועל בדלי העליון והכביד וירד למטה, ודלי התחתון – עלה. אמר לו הזאב: למה אתה נכנס לשם? אמר לו: יש כאן בשר וגבינה לאכול ולשבוע, וְהָרָאָה לו (את) דמות הלבנה במים – כדמות עגול, כמין גבינה עגולה. אמר לו: אני – היאך ארד? אמר לו: הַכִּנֵּס אתה בדלי העליון. נכנס והכביד וירד, ודלי שהשועל עליו – עלה. אמר לו: היאך אני עולה? אמר לו: "צדיק מצרה נחלץ, ויבוא רשע תחתיו". לא כך כתיב "מאזני צדק" וכו'.

רש"י אינו מוסר לנו מהו מקור המסורת שלפיה סופר סיפור זה.

לעומת זאת, מצינו, שלגאונים הייתה מסורת שונה על אודות סיפור השועל:

יש בידינו תשובת רב האי גאון בעניין זה, והיא נמצאת בשלושה קבצים מתשובות הגאונים:

1. בתשובות הגאונים שההדיר הרכבי,⁶⁵ סימן שסב; 2. בתשובות הגאונים "שערי תשובה",⁶⁶

60. המספר שלוש מאות נאמר בדברי חכמינו על דרך ההפלגה. ראו רשב"ם לפסחים קי"ט ע"א ד"ה משוי שלש מאות: "לאו דוקא, וכן כל שלש מאות שבש"ס". וראו גם במאור עינים לר"ע מפאנו פרק כ, שכתב שהמספר שלוש מאות מורגל אצל חכמינו על צד ההפלגה, ומזכיר כדוגמה מאמר זה של שלוש מאות משלי שועלים. וכן כתב גם ר"ש באבער בהערות ותיקונים לתשובות הגאונים מוספיה (ליק, מהדורה חדשה, ניו יורק תשי"ט), עמ' 9.

61. משלים רבים על שועלים וחיות אחרות – מפוזרים במקורות חז"ל. וראו רשימה חלקית אצל ח"י קאהוט, 'משל', ערוך השלם, ה, עמ' קעד.

62. בכת"י מינכן, בפירושו רבנו חננאל, בערוך וביד רמה ובעוד מקורות הנוסח הוא: "ואנו לא בא לדינו אלא אחד". וראו להלן, שזוהי גם נוסחת הגאונים בסוגיה. וראו במהרש"א כאן בחידושי-אגדות, שהקשה על הסיפור הכתוב ברש"י, שלפיו אין כאן אלא שני משלים ולא שלושה. וראו גם בדק"ס כאן הערה ט.

63. בנוסח המסורה: הבנים.

64. ראו על הסיפור: ד' נוי, **מבוא לספרות עממית**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 33-38.

65. א"א הרכבי, **זכרון לראשונים**, ברלין תרמ"ז, עמ' 183.

66. תשובת הגאונים, **שערי תשובה**, לייפציג תרי"ח, עמ' ב.

סימן יג; 3. בתשובות הגאונים מוסאפיה (ליק),⁶⁷ סימן ל.

בשני הקבצים האחרונים נאמר בפתיחה: לרב האי, וכמו-כן הביא את התשובה ב"מ לוין ב"נספחים" לאיגרת רב שרירא גאון.⁶⁸

וזו לשון רב האי:

וששאלתם: אמר ר' יוחנן: שלש מאות מְּשָׁלוֹת שועלים היו לר' מאיר, ולא עלה בידינו אלא אחת:⁶⁹ "אבות אכלו בוסר, ושיני בנים תקהינה" ואמרי לה: "מאזני צדק".

לא מצינו בשאלותיכם ממשלות, וכן היא השמועה כאשר כתבנו.⁷⁰

דעו לכם, כי משלים אלה יש בהן מוסָרִים ולימודין, שאמורים כאילו הן מפי חיות השדה, כגון הכתב של הנדויין שנקרא כתאב כלילה ודמנה, שיש בו מוסָרִין ודברי-חכמה ומליצה בכלל משלים של חיות. ואלו מְּשָׁלוֹת שועלים, שהיו לו, לר' מאיר, היה כל אחד מהם מוסמד (=מסתמד, מתבסס) על מקרא שדומה לטעמו, וכך הם מושלים: מעשה בשועל, שבא הארי עליו לאכלו. אמר לו השועל: מה יש בי להשביעך? אבל בוא עמי, שאני מראה אותך אדם שמן, שאתה טורף וְשֹׁבֵעַ ממנו.

והיה שם גומץ מכוסה, ואדם יושב מאחוריו (שהוא מתפלל). אמר (הארי) לשועל: הריני מתיירא מתפילתו של זה שלא תכשילני. אמר לו השועל: אי אתה מתיירא, ולא בנד מתיירא, אלא בן-בנד מגיעו העוון. עכשו הִשְׁבַּע אתה רעבונך, ועד בן-בנד – זמן הרבה. נתפתה הארי וקפץ על הגומץ ונפל בו. בא לו שועל (=השועל) ועמד לו על שפת הגומץ, (כשהוא) מציץ עליו. אמר לו: הלא אמרת לי, שאין הפורענות באה עליך, אלא בן-בנד נתפס בה? אמר לו השועל: יש עוון על אבי אביך, שאתה נתפש בו (=נענש בגללו). אמר לו הארי: "אבות יאכלו בוסר, ושיני בנים תקהינה"? אמר לו השועל: ולמה לא חשבת כך מבראשונה? וכמה וכמה מיני מוסר יש במשל הזה, וכן שאר המשלים.

מסורתו של רב האי גאון במשל זה שונה אפוא ממסורתו של רש"י, ויש להניח, שהיא משתלשלת והולכת עד ימי חכמי התלמוד, ואילו את מקורו של המשל שבדברי רש"י – אין אנו יודעים.

7. מעשה דבעיא מיכסא (או: מוכסא) – סנהדרין דף מד ע"ב

במעשה שלהלן יש מסורות חלוקות כבר מזמן הגאונים:

תנו רבנן: מעשה באדם אחד שיצא ליהרג. אמר: אם יש בי עוון זה, לא תהא מיתתי כפרה לכל עוונותי, ואם אין בי עוון זה, תהא מיתתי כפרה לכל עוונותי, ובית-דין וכל ישראל מנוקין, והעדים – לא תהא להם מחילה לעולם.

67. י' מוסאפיה, **תשובות הגאונים**, ליק תרכ"ד, ונדפסו מחדש בניו-יורק תשי"ט, עמ' 13.

68. איגרת רב שרירא גאון (לעיל הערה 1), נספח א, עמ' III.

69. זוהי גרסת הגאונים בסוגיה, "ו".

70. הגאון מעמיד את השואלים על הגרסה הנכונה בסוגיה והיא: ממשלות, ולא: משלות. וכן צ"ל בגרסת הגמרא בגיטין לה ע"א: "ממשלות [=ספר משלי] בלואים".

וכשמעו חכמים בדבר, אמרו: להחזירו – אי-אפשר, שכבר נגזרה גזרה, אלא יְהִירְגוּ, ויהא קולר תלוי בצואר עדים.

פשיטא וכו', לא צריכא, דקא הדרי ביה סהדי (=שחזרו בהם העדים מעדותם), דאף על גב דקא יהבי טעמא למילתייהו, כי ההיא מעשה דבעיא⁷¹ מיכסא.⁷²

לא נתבאר בגמרא מהו המעשה דבעיא מיכסא.

רש"י מפרש את המעשה בסיפור ארוך ומרובה באירועים:

מעשה במוכס אחד ישראל רשע אחד שמת, ובו ביום מת אדם גדול בעיר, ובאו כל בני העיר ונתעסקו במטותו, וקרובי אותו המוכס הוציאו גם את מטת המוכס אחריו. וקפצו עליהם אויבים – והניחו המטות וברחו. והיה שם תלמיד אחד, שישב לו עם מטת רבו. לאחר זמן חזרו גדולי-העיר לקבור את החכם, ונתחלפה להם מטתו בשל מוכס, והיה אותו תלמיד צועק – ולא הועיל. וקרובי המוכס קברו את החכם. ונצטער בה אותו תלמיד מאד, מה חטא גרם ליקבר זה בבזיון, ומה זכה אותו רשע ליקבר בכבוד גדול כזה?

נראה לו רבו בחלום ואמר לו: אל תצטער, בֵּא וּאֲרַאךְ בְּכַבּוּדִי בְּגֶן-עֵדֶן בְּכַבּוּד גְּדוֹל, וְבֵא אֲרַאךְ אוֹתוֹ הָאִישׁ בְּגִיְהֵנָם – וְצִיר שֶׁל פֶּתַח גִּיְהֵנָם סוֹבֵב בְּאוֹזְנוֹ. אֲבָל פַּעַם שִׁמְעֵתִי בְּגוֹת תְּלִמִּידֵי חֲכָמִים וְלֹא מַחִיתִי, וְלִכֵּן נֶעֱנַשְׁתִּי. זוֹהוּ (=המוכס) פַּעַם אַחַת הֵכִין סְעוּדָה לְשֶׁר-הָעִיר, וְלֹא בֵּא שֶׁר-הָעִיר, וְחִילְקָה לַעֲנִיִּים, זוֹהוּ הָיָה שָׂכְרוֹ.

אמר לו אותו תלמיד: עד מתי יהא אותו האיש נדון בדין קשה? אמר לו: עד שימות שמעון בן-שטח ויכנס תחתיו. אמר לו: למה? אמר לו: מפני נשים מכשפניות ישראליות שיש באשקלון – ואינו עושה בהן דין.

למחר סיפר אותו תלמיד דברים לשמעון בן-שטח.

מה עשה (שמעון בן-שטח)?

כינס שמונים בחורים בעלי-קומה, והיה אותו יום – יום גשמים, ונתן כד גדולה ביד כל אחד ואחד וקיפל טלית בתוכם ואמר להם: הזהרו בהן שהן שמונים, ובשעה שתכנסו יגביה איש – אחת מהן מן הארץ, ושוב אין מכשפות שולטות בכס, ואם לאו, לא נוכל להם (=להן). הלך לו שמעון בן-שטח לטרקלין שלהם (=שלהן) והניח הבחורים מבחוץ. אמרו לו (=שאלו אותו המכשפות): מי אתה? אמר להן: מכשף אני, ולנסותכם בכשפים באתי. אמרו לו: ומה כשפים בידך? אמר להן: יכולני להביא לכם (=לכן) שמונים בחורים עטופי-טליתות נגובות (=יבשות), ואף על-פי שהוא יום-גשמים. אמרו לו: הנראה (=הבה נראה)! יצא לחוץ ורמז להם, הוציאו הטליתות מן הכדים ונתעטפו בהן ונכנסו. ואחז כל אחד את אחת מהן והגביה (=והגביחה) ויכלו להם (=להן) והוציאו ותלאום

71. בעין-יעקב, דפוס ראשון, בגמרא וברש"י: דבעא מיכסא. וראו דברי רנ"ן רבינוביץ בדק"ס שם אות ב ששמו של המוכס היה: "בעא", אך ראו דברי ח"י קאהוט, 'בעיא', ערוך השלם, ב, עמ' קמ, שבערבית מילת בעיא פירושה: מסוד (=מלשין). ולפי דבריו, "בעיא מיכסא" – מסוד המוכס.

72. 'בעיא' (שם): מיכסא.

כולם. ונתקנאו קרוביהם בדבר, ובאו שנים מהם וכוונו דבריהם והעידו על בנו של שמעון בן-שטח חיוב מיתה – ונגמר דינו. וכשהיה יוצא לישקל, אמר: אם יש בי עוון זה, לא תהא מיתתי כפרה לי, ואם אינו כן, תהא מיתתי כפרה על כל עוונותי, וקולר תלוי בצואר עדים. ושמעו אלו וחזרו בהם ונתנו טעם לדבריהם מחמת שנאת הנשים – ואף על-פי כן לא נפטר (בנו של שמעון בן-שטח מעונש-מוות).

רב נסים גאון בהקדמתו לספרו ספר המפתח למנעולי התלמוד⁷³ – מזכיר את מעשה בעיא מיכסא – כדוגמה למעשים, אשר אינם מבוארים בתלמוד שלנו, אבל הם מבוארים בתלמוד ארץ-ישראל. ואמנם בירושלמי בסנהדרין⁷⁴ ובחגיגה⁷⁵ מובא מקורו:

מעשה בשני חסידים באשקלון, שהיו אוכלים כאחד, שותים כאחד ויגעים בתורה כאחד. נפטר אחד מהם לעולמו, ולא השגיחה בו בריה. מת "בר מעיין המוכס"⁷⁶ ובטלה כל העיר ממלאכתם – כדי לגמול לו חסד. התחיל אותו חסיד להצטער וכו', עד שנראה לו חבירו בחלום ואמר לו, שבחיו חטא חטא אחד, ובשל כך נענש.

ומה היה חטאו?

שהקדים תפילין של ראש לתפילין של יד, ואילו המוכס בחייו עשה מעשה טוב, שעשה סעודה לשר-העיר, והשר לא בא, ונתן את הסעודה לעניים. ועל מעשה זה קיבל שכרו.

כעבור כמה ימים ראה אותו חסיד בחלומו את חבירו, והוא בגן-עדן ונהרות זורמים בו וגנים. ראה את אותו המוכס והוא בכל רע: לשונו שותת על-פי הנהר ומבקש לשתות מים, ולשונו לא מגיעה. וכו'.

כאמור לעיל, לדעת רב נסים גאון, מעשה בעיא מיכסא שנרמז בבבלי, נתפרש בירושלמי, ולכן בספרו חיבור יפה מהישועה סיפר את כל המעשה, כפי שהוא מסופר בירושלמי (בשינויים קלים). אך נראה לומר, שהסיפור הנמצא ברש"י אינו מבוסס על מסורת זו של הסיפור בירושלמי, וכפי שסיפרו רב נסים גאון. רש"י לא הזכיר את המקור מן הירושלמי, אף על-פי שהדבר מתבקש.

ועוד, שני הסיפורים, למרות הקווים המקבילים שבהם, הם סיפורים שונים מבחינת תוכנם והרכב עלילותיהם, ובעיקר – מבחינת הלקח, שיש להפיק מהם:

הסיפור בירושלמי הוא סיפור פשוט במבנהו, ועיקרו – שאין להרהר אחר מידת-דינו של הקב"ה, ובסופו של דבר, הצדיק מקבל שכרו, והרשע בא על עונשו (אלא שהצדיק נענש על עברות קלות שעשה בחייו, והרשע מקבל שכר על מעשים טובים שקיים), ואילו סיפורו של רש"י הוא סיפור ארוך, וממנו משתלשל סיפור נוסף על-פי הקשר הסוגיה. רש"י מכוון את הקורא לסופו, למעשה

73. רב נסים גאון, **ספר המפתח למנעולי התלמוד**, מהדורת י' גאלדענטהאל, וויען 1847, עמ' ד. וראו המעשה בחיבור יפה מהישועה, מהדורת הירשברג, עמ' ד-ה.

74. ירושלמי סנהדרין פרק ו הלכה ב.

75. ירושלמי חגיגה פרק ב הלכה ב.

76. כך הוא בירושלמי סנהדרין פ"ו ה"ו. וראו דבריו של הר"ש ליברמן, 'על חטאים ועונשם', **ספר היובל ללוי גינצבורג**, ניו-יורק תש"ו, חלק העברי, עמ' רנד, שترגם ביטוי זה: "בן המעיים", כלומר שהיה זולל וסובא. אך יש להעיר על פירושו, כי בירושלמי חגיגה נאמר: "בריה [=בנו] דמעון מוכסי. אם כן, "מעון" היה שמו. ועל הצורה הבבלית של "בעיא מוכסא" – ראו M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 2002, p.676.

בשמעון בן-שטח, שעשה דין במכשפות, ולמעשה בבנו, שגם כשהעלילו עליו והוציאווהו להורג, לא מנע בעדם.

נראה, שלרש"י הייתה אפוא מסורת אחרת, שבה סופר סיפור זה.

ואכן נמצא המקור לכך במסורתם של הגאונים. בקובץ של תשובות גאונים, שמצא אני"צ רות בגנזי-קויפמן בבודפשט ופרסמו בתרביץ,⁷⁷ נמצא הסיפור הזה, כפי שסיפרו רש"י. רות זיהה את קובץ-התשובות כתשובותיו של רב פלטי, גאון-פומבדיתא במאה התשיעית:

בסיפורו של הגאון מופיע המעשה הראשון, שנתחלפה מיטתו של החכם בזו של המוכס, וכן – הסיפור השני בשמעון בן-שטח והמכשפות. ואפילו הדימוי: “והניחו לו ציר של דלת על אוזניו” (כפי שהוא ברש"י) נמצא בדברי הגאון. ואין ספק, כי זהו המקור למסורתו של רש"י.

סיכום

ביקשנו לזרוע אור על תופעה בולטת בתלמוד:

לפעמים מזכיר התלמוד ברמיזה מעשים שאירעו – בלי לפרשם, ורש"י או פרשנים אחרים מספרים אותם לפרטיהם. לפעמים נרמזו המעשים במעין נוסחת פתיחה מיוחדת, כגון “וכמעשה ד...” או: “כמעשה שהיה”, ולפעמים ללא כותר.

השאלה המתבקשת היא, מה היו מקורותיהם של רש"י ושל הפרשנים האחרים?

ניסינו להשיב על שאלה זו – תוך כדי הבהרת שיטות-הלימוד ודרכי-ההוראה, שהיו נוהגות בבתי-המדורש של האמוראים עד סוף תקופת הגאונים. שיטות אלו – עיקרן בכך שגם אחרי חתימת התלמוד, היה עיקר לימודן על-פה, ולא מתוך הכתב והספר. המעשים שהובאו לעיל היו ידועים ומפורסמים לכול בשעתם, וְדִי היה בהזכרתם ברמז, כדי שהשומעים יבינו במה המדובר. הסיפורים הועברו במסורת בעל-פה דור אחר דור, ורק בסוף תקופת הגאונים – החלו לכותבם. המקור העיקרי שבידינו לסיפורים אלה הוא רב נסים גאון בספריו: ספר המפתח למנעולי התלמוד וחיבור יפה מהישועה, שכן עד ימיו נמסרו הסיפורים בעל-פה. הקשר בין רב נסים גאון ובין הגאונים ומסורותיהם הוא ישיר וברור, וקל להצביע על המעבר בין המסורות בעל-פה שבפי הגאונים לבין אלה שבכתב בספריו של רב נסים.

אך סיפורים כאלו נתפרשו גם בפירושו של רש"י והבאים אחריו מחכמי-צרפת ואשכנז הראשונים. אנו מניחים, שהסיפורים – חלקם ארוכים ומורכבים – באו לרש"י במסורת. כאן קשה יותר להתחקות על מקור המסורות שבידי רש"י. ספריו של רב נסים גאון, שנפוצו בארצות האסלאם והיו כתובים ערבית, כנראה, לא היו לפני רש"י. יש מקרים, שבהם ניתן למצוא מקור לסיפור הנמצא ברש"י – באחת מתשובות הגאונים, שקצתם תורגמו והופצו באשכנז ובצרפת כבר בימי-רש"י (כגון תשובת רב פלטי גאון – במעשה של “בעיא מיכסא”). במקרים אחרים נוכל רק להניח, שהמעשים הגיעו לרש"י במסורת – בלי שנוכל לזהות את מקורותיהן של המסורות, עד אשר יתגלו מקורות, שלא נודעו עד כה.

77. אני"צ רות, 'תשובות רב פלטי גאון בגנזי קופמן', תרביץ, כה (תשס"ז), עמ' 140-148.

